

PRZEMYSŁAW SZAFRAN
Gdańsk

OSADY ZAGINIONE KRAJNY W XVI–XVIII WIEKU

W praktyce badań osadniczych, szczególnie obejmujących okres XVI–XVIII w., napotykamy ciągle w źródłach wzmianki o włókach opustoszałych. Nie było prawie osady, w której w pewnych okresach nie znajdowałyby się włóki opustoszałe. Co więcej, na tle powszechności zjawiska pustek polnych¹ występowały nierzadko osady określane przez źródła jako „villae desertae”, które obecnie egzystują jako dość dobrze rozplanowane i zabudowane osady wiejskie. Bywa i odwrotnie: znakomicie udokumentowanej źródłowo osady, o znacznej liczbie włók czy dymów, nie można dziś odnaleźć na żadnej, najdokładniejszej nawet mapie nam współczesnej.

Zagadnienie „pustek” ma za sobą wiele lat badań praktycznych i rozważań teoretycznych, przy czym na gruncie nauki europejskiej doszło już do sympozjów i dokonania podsumowań dorobku poszczególnych krajów czy regionów². Wynika z tego, że najdłuższą tradycję i najobfitszy dorobek badań szczegółowych ma nauka niemiecka³. Pojawiło się tu również najwięcej teorii, starających się wskazać przyczyny występowania pustek w rolnictwie europejskim od XII do XVIII w. Badania wykazały, że pustki występowały najliczniej na obszarze Niemiec. Dla całego terytorium tego kraju istnieją dziś wyliczenia procentowe osad zaginionych i możliwe jest kartograficzne przedstawienie zjawiska⁴.

¹ W rozważaniach teoretycznych coraz częściej wspomina się o propozycji K. Scharlaura rozróżniania pustek polnych i pustek osadniczych. Pierwsze określenie dotyczy pustoszenia arealu uprawnego osady. Zjawisko to może obejmować część arealu uprawnego, poszczególne włóki, może trwać okresowo bądź też występować trwale. Wyróżniamy wtedy pustki polne częściowe i okresowe oraz całkowite i trwałe. Podobnie rzecz się ma z osadą, z zagrodami chłopskimi. Mówimy wówczas o pustce osadniczej, częściowej i okresowej oraz całkowitej i trwałej, a więc w ostateczności o pustce zupełnej. W. A b e l, *Désertion rurales: bilan de la recherche allemande*, w: *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe siècle. Problèmes d'histoire agraire et démographique. École pratique des Hautes Études, VIe section, Centre de Recherches Historiques, Paris 1965*, p. 516; W. R u s i ń s k i, „Pustki” – problem agrarny feudalnej Europy, RDSG, 23, 1961, s. 12.

² Zob. *Villages désertés et histoire économique*.

³ Już od XVI w. zestawiano w Niemczech listy pustek. W XVIII w. pojawiają się liczne opracowania szczegółowe. W połowie XIX w. wychodzą większe publikacje o charakterze syntetycznym. Obecnie literatura przedmiotu liczy ponad 500 pozycji. A b e l, op. cit., p. 516 n.

⁴ Zob. mapę ukazującą zagęszczenie osad zaginionych według skali: do 9% osad zaginionych, 10–19%, 20–39% i ponad 40%. A b e l, op. cit., s. 520.

Najlepszymi osiągnięciami wykrywania pustek polnych, jak również śladów osad zaginionych, poszczycić się może obecnie nauka angielska⁵. Metodę kartograficzną wzbogacili Anglicy fotografią lotniczą. Metodę tę rozwijają z powodzeniem również inne ośrodki badawcze, szczególnie w Niemczech⁶.

W nauce polskiej oddzielne opracowania poświęcone wyłącznie pustkom i osadom zaginionym należą do rzadkości⁷. Problematyka ta rozważana jest najczęściej w opracowaniach dotyczących osadnictwa, a przede wszystkim dziejów gospodarczych wsi⁸. Dzięki temu polska refleksja teoretyczna nad zagadnieniem pustek nie ustępuje nauce zachodnioeuropejskiej. Można nawet powiedzieć, że wniosła ona wkład przez usystematyzowanie katalogu drugorzędnych przyczyn powstawania pustek oraz uznała, że główną tego przyczyną był trójpolowy system zmianowania, prowadzący nieuchronnie do stałego wyjąławiania ziemi⁹.

Przebadanie zmian osadnictwa Krajny w XVI–XVIII w. pozwoliło m.in. ustalić dość dokładną listę osad, które definitywnie zniknęły z krajobrazu i z map tego terenu. Jest ich w sumie 17¹⁰. Trzy z nich: Chrościna, Koszonów i Sitowiec, nie występują w źródłach przekrojowych XVI w., stanowiących podstawę wnioskowania o przemianach osadniczych. Jedynych o nich informacji dostarczają opracowania K. J. Hładyłowicza (Koszonów i Sitowiec) oraz S. Kozierowskiego (Chrościna)¹¹. 14 pozostałych osad przewija się w źródłach XVI w. najczęściej z adnotacją „villa deserta” (10 osad). Tylko cztery osady funkcjonowały w XVI w. w miarę normalnie, a ich zanik nastąpił w XVII w. W XVI–XVIII w. zaginęły więc osady, które w przeważającej liczbie, o ile nie wszystkie, istniały tu już przed XVI w. Nie ma zupełnie osad, które powstały w XVII czy XVIII w. i zaginęły do końca badanego okresu.

Jakie były przyczyny ich zaginięcia? Analiza przypuszczalnej lokalizacji osad zaginionych wykazuje, że nie grupowały się one w jednym regionie. Rozrzucone były po całym terytorium Krajny, przy czym towarzyszyły raczej osadom na najlepszych glebach. Tylko w nielicznych przypadkach można mówić o innym położeniu osady zaginionej.

⁵ M. Beresford, *Villages désertés: bilan de la recherche anglaise*, w: *Villages désertés et histoire*, p. 533–580; Tenże, *The lost Villages of England*, London 1956.

⁶ Rusiński, op. cit., s. 14.

⁷ S. Mielczarski, J. Szaflik, *Zagadnienie lanów pustych w Polsce w XV i XVI w.*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1:1950, s. 55–103.

⁸ Por. Rusiński, op. cit., s. 11.

⁹ Rusiński, op. cit., s. 27–47; Tenże, *Wüstungen. Ein Agrarproblem des feudalen Europas*, „Acta Poloniae Historica” 5:1962, s. 48–78.

¹⁰ Lista osad zaginionych różni się nieco od podanej pierwotnie (P. Szafran, *Osadnictwo historyczne Krajny w XVI–XVIII w.*, Gdańsk 1961, s. 65). Ospowo i Żabno okazały się osadami z sąsiedniego terenu poza Krajną. Doszły natomiast trzy nowe. Są to: Borzątkowo par. Brzostowo, Chrościna koło Nakła, Drozdowo koło Sępólna, Golowasz koło Grabionny, Guzowatki koło Izdebek, Konotopia koło Trzeciewnicy, Koszonów koło Mroczy, Radziczek koło Radzicza, Runowko koło Runowa, Sitowiec koło Wyrzyska, Sławino koło Złotowa (?), Starzykowo koło Suchorączka, Sypniewko koło Sypniewa, Szczerbinek koło Szczerbina, Witkówko koło Witkowa, Wyrzyska Wieś koło Wyrzyska i Zawada koło Zalesia.

¹¹ K. J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XVIII do XIX w.*, Lwów 1932; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze Wielkopolski*, Poznań.

Osady zaginione uzupełniały jakby sieć określanych w XVI w. mianem „*villae desertae*”. Te z kolei, przemieszane z innymi osadami, występowały najliczniej na terenach centralnych i północno-wschodnich, na obszarze najgęstszej osadnictwa Krajny, pokrywającym się z zasięgiem najlepszych gleb. Widać więc wyraźny związek występowania osad opustoszałych czasowo z zasięgiem intensywnego rolnictwa na tym terenie. W sumie znaczny odsetek osad szesnastowiecznych to osady opustoszałe, stanowiące w końcu tego wieku prawie czwartą część ogólnej liczby osad.

W księgach grodzkich nakielskich XVI w. spotkać można dość często transakcje kupna-sprzedaży majątków ziemskich. Brak jest wzmianek o sprzedaży samych osad opustoszałych lub ich części. Powszechnie notowane są natomiast zespoły wsi osiadłych przez kmieci wraz z osadami opustoszałymi lub części jednych i drugich, należące do tego samego właściciela¹². Nieodparcie nasuwa się wniosek, że mamy tu do czynienia nie tylko z kompleksami własnościowymi, lecz także produkcyjnymi. Źródło wymienia też często istnienie tam folwarku, a zespolenie wsi lub części wsi kmiecej z obszarem osady opustoszałej pozwala sądzić, że ta ostatnia stanowiła areal folwarczny. Lektura źródeł przekrojowych: rejestrów poborowych, lustracji królewskich, a nawet wizytacji kościelnych, narzuca skojarzenie, że określenie „*villa deserta*” powinno stanowić sygnał do sprawdzenia, czy nie mamy tam do czynienia z oddzielną osadą folwarczną, powstałą z osiadłej kiedyś wsi kmiecej.

„*Villae desertae*”, a więc osady w całości opustoszałe, są szczególnym przypadkiem pustek polnych, towarzyszących nieodmiennie rolnictwu w XVI–XVIII w. W okresie tym znaczny procent włók niegdyś osiadłych nie miał legalnego użytkownika. Od jednej czwartej do jednej trzeciej włók zaliczanych było wtedy do opustoszałych¹³. Jedyne około 1565 r. procent włók pustych zmalał. W II połowie XVII w. nastąpił ponowny wzrost liczby włók pustych do wysokości 25%. Stan ten utrzymywał się przez cały wiek XVII. Dopiero w wieku XVIII zaznaczył się stopniowy ubytek włók pustych i w końcu tego wieku zjawisko to przestało właściwie występować.

Nasuwa się pytanie: co zdecydowało, że spośród kilkudziesięciu osad nazywanych przez źródła „*villae desertae*” (ok. 60 w XVI w.¹⁴) tylko trzecia część (17 osad) przekształciła się z biegiem lat w trwałą pustkę osadniczą, tak iż osada wraz z zabudowaniami zaginęła, a nazwa przestała funkcjonować nawet jako nazwa polna? Wszystkie chyba osady opustoszałe w XVI w. – z nielicznymi tylko wyjątkami – przeszły przez fazę osad folwarcznych bądź też ich opustoszały areal użytkowany był przez folwark. Ten czynnik nie był bez znaczenia dla dalszych ich losów. Dwie trzecie osad tej kategorii wróciło w ręce chłopskie. Część z nich w końcu XVIII w. znajdowała się w stadium małego pustkowiecia, z którego w XIX i XX w. odtworzona została zabudowa wiejska. We wszystkich jednak przypadkach reaktywowania osad nazwy ich funkcjonowały w formie pierwotnej, niekiedy tylko ulegając niewielkim transformacjom. Trwałość nazw osad jest zjawiskiem godnym szczególnego podkreślenia.

¹² Szafran, op. cit., s. 63 i n.

¹³ Tamże, s. 56, tab. 6; s. 93, tab. 27.

¹⁴ Tamże, s. 63.

Można starać się o wykrycie szczególnych przyczyn zaginięcia tej czy innej osady. Borzątkowo i Wyrzyska Wieś mogły zaniknąć z powodu lokowania w ich pobliżu miast: Miasteczka i Wyrzyska. Szczególnie Wyrzysk, który początkowo okazał się lokacją nieudaną, mógł łatwo doprowadzić do zaniku osady i nazwy pobliskiej wsi. W pozostałych przypadkach nie wiemy, co w ostateczności zdecydowało o całkowitym zaginięciu osady. Mogły to być wojny i zniszczenia z nimi związane, mogły to być pomory wojnom i głodom towarzyszące, zbiegostwo dyktowane różnorodnymi pobudkami i wiele innych nie utrwalonych źródłowo powodów. Wkraczamy tu na teren przypuszczeń, na podstawie których opracowano katalog różnorodnych teorii¹⁵.

Na terenie Krajny uderzające jest jeszcze to, że wśród osad zaginionych kilka nosiło nazwy w rodzaju: Radziczek, Runowko, Sypniewko, Szczerbinek, Witkówko. Już z samej nazwy można wnioskować, że był to mały Radzicz, małe Runowo, małe Sypniewo, osady drobne, mniejsze pod względem areалу i liczby kmieci-gospodarzy od wsi, z których się najprawdopodobniej wywodziły. Sądzić więc można, że jako słabsze jednostki osadnicze łatwiej ulegały wyludnieniu przy lada zniszczeniach powodowanych przez wypadki dziejowe.

U podłoża omawianego tu zjawiska leżały więc bolączki ówczesnego rolnictwa polskiego czy europejskiego, funkcjonującego w ramach zmianowania trójpolowego. System ten przyczyniał się stale do powstawania pustek polnych. Fluktuacja ich zasięgu doprowadzała część osad do wyludnienia i przemiany w „villae desertae”. W warunkach folwarczno-pańszczyźnianego ustroju rolnego Polski XVI–XVIII w. „villae desertae” na Krajnie przeszły przez fazę wykorzystywania ich jako oddzielnych folwarcznych osad bezkmiących. Kryzys produkcji folwarcznej wraz z wojnami połowy XVII w. i całego wieku XVIII spowodował, że część osad opustoszałych zaginęła zupełnie w XVI w. Były to, jak się wydaje, osady najslabsze, które proces pustoszenia dotknął zaraz na początku ich rozwoju. Większość, bo dwie trzecie, osad określanych przez źródła XVI w. jako „villae desertae” powróciła do stanu normalnego, zasiedlona powtórnie przez wieśniaków.

Osady zaginione Krajny w liczbie 17 stanowią 5,3% w stosunku do 315 osad w końcu XVIII w., a 7,1% w stosunku do 238 w drugiej połowie XVI w. W obu przypadkach procent osad zaginionych stawia Krajny w rzędzie obszarów o najniższej intensyfikacji zjawiska ginięcia osad¹⁶.

W ten sposób propozycje teoretyczne W. Rusińskiego pozwoliły na szczupłym obszarze Krajny przeprowadzić próbę bardziej dokładnego tłumaczenia zjawiska ginięcia osad.

¹⁵ Rusiński, op. cit., s. 29–42.

¹⁶ Abel, op. cit., s. 520, mapa.

LOST SETTLEMENTS IN KRAJNA IN THE 16TH-18TH CENTURY

Summary

The reason for the phenomenon under consideration were some negative aspects of the then agriculture that functioned within the framework of the three field rotation of crops. It brought over fallow grounds permanently. The range of the fallow grounds changed and that led part of the settlements to depopulation which in turn changed them into "villae desertae". Under the farm-villein agricultural system in Poland of the 16th-18th centuries, "villae desertae" in Krajna went through the phase of being separate non-serfs' farm settlements. The crisis in farm production together with the wars of the 1650s and in the 18th century made part of the deserted farms from the 16th century disappear totally. They were, as it seems, the poorest settlements which had to face the process of depopulation in the 16th century still at the beginning of their development.

The lost settlements of Krajna numbered 17. It makes 5,3% in relation to 315 settlements registered in the end of the 18th century and 7,1% in relation to 238 settlements which existed in the second half of the 16th century. In both estimations the percent of the lost settlements makes Krajna territory to be the second among the territories where the phenomenon of settlements disappearing was very rare.